

A radikalizmus inkubációja Magyarországon – Sopron és Ózd esete¹

SIK DOMONKOS

Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológia Intézet

ABSZTRAKT

A tanulmány azt elemzi, hogyan értelmezik a fiatalok a múltat és hogyan értékelik a jelent, és ezzel összefüggésben milyen politikai viselkedésminták jellemzik őket. Alapjául a modernizáció két, egymással ellentétes konstellációjában, Sopronban és Ózdon lefolytatott félig strukturált interjúk (n=60) szolgáltak. Először a társadalmi és politikai problémák észlelése, valamint az ezekre adott politikai válaszok kerülnek összehasonlításra. Erre építve a politikai kultúra „reményvesztett” és „közönyös” ideáltípusa kerül bemutatásra. Ezek együttesen teremtenek lehetőséget az antidemokratikus tendenciák megszületése és zavartalan fejlődése számára, ilyen értelemben előfeltételei a „radikalizmus inkubációjának”.

KULCSSZAVAK: politikai kultúra, modernizáció, radikalizmus, Magyarország

ABSTRACT

Incubating radicalism in Hungary – the case of Sopron and Ózd

The paper analyses young people's interpretation of the past, evaluation of the present and political behaviour patterns based on semi-structured interviews (n=60) conducted in two contrasting constellations of modernization, Sopron and Ózd. First the perception of the most pressing social and political problems, second the potential of political and civic actions are compared. Finally an attempt is made to outline a 'hopeless' and an 'indifferent' idealtypology of political culture. Together they create the opportunity for both the birth of antidemocratic tendencies and the space in which they can evolve. In this sense they provide the preconditions for 'mainstreaming the extreme' that is the incubation of radicalism in Hungary.

KEYWORDS: political culture, modernization, radicalism, Hungary

¹ A tanulmány az *Incubating radicalism in Hungary* c. írás (<http://intersections.tk.mta.hu/index.php/intersections/article/view/31/6>) fordítása, ami az *Intersectinos* 2015/1. számában jelent meg. A fordítást Kiss Tibor készítette.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – *Radikalizmusok az új kutatások tükrében*

Bevezetés

A demokratikus alapelvek szempontjából a magyar rendszerváltás aligha nevezhető sikertörténetnek. Nem elég, hogy a szélsőjobboldal nacionalista, intoleráns, antidemokratikus szemantikája mára az uralkodó politikai diskurzus részévé vált (Feischmidt 2014), de a közjogi rendszer 2010 óta tartó átalakítása is több ponton sérti a „hatalmi ágak szétválasztásának” elemi demokratikus követelményeit (Tóth 2012). Bár e két jelenség több szempontból is eltér egymástól, mindkettő tünete egy modernizációs kudarcnak, a politikai kultúra torzulásának arendszerváltás utáni Magyarországon (Sik 2011). A radikalizmus megjelenését magyarázó legtöbb próbálkozás – hasonlóan a nemzetközi irodalomhoz (Rydgren 2007) – Magyarországon is a radikális szemantika „pull and push” tényezőire összpontosít (Barkóczi 2010, Csepeli et al. 2010, Grajczár és Tóth 2011, Karácsony és Róna 2010, Szele 2012), és közben nem veszi figyelembe, hogy a közönyös tömeg miként járul hozzá a radikális szemantika terjedéséhez. Mások figyelembe veszik a radikális és apatikus politikai kultúrákat (Szabó 2012), de nem fejtik ki a kettő közötti különbséget. Ahhoz, hogy felvázoljunk egy átfogóbb képet a radikalizmus és a közönyösség szerepéről, az elemzés horizontját ki kell terjesztenünk, és a radikalizálódást a modernizáció különféle kihívásaihoz viszonyítva kell értelmeznünk.

A jelen tanulmány célja azon mechanizmusok feltárása, melyek a politikai kultúra különféle torzulásaihoz vezettek az ambivalens hazai modernizációs viszonyok között. Ebből a szempontból a „radikalizmus inkubációjának” tendenciája a különféle modernizációs kudarcok kölcsönhatásának következményeként értelmezhető: azon tényezőknél kívül, melyek a kétségbeesés és düh tüzelte radikális politikai kultúrához vezettek, azon modernizációs minták is vizsgálat tárgyát képezik, melyek a közönyösséghez vezettek és lehetővé tették az antidemokratikus attitűdök elterjedését. A politikai kultúra Almond és Verba (1963) szerint a politikai szocializáció folyamatának eredménye, beleértve a politikai rendszerről alkotott tudás kialakulását, az ehhez való viszonyulást és a politikai viselkedésmintákat. Ez a megközelítés a politikai kultúra egy dinamikus modelljére vonatkozik, azon mechanizmusokra összpontosítva, melyek a közösség tagjait politikai szereplőkké alakítják.

A politikai kultúrával és politikai szocializációval kapcsolatos kutatások a kezdetektől számos akadémiai terület határán helyezkedtek el. A szociológia (pl. Inglehart 1977, Percheron 1993), a politológia (pl. Barnes és Kaase 1979, Dalton 1996), a pszichológia (pl. Renhson 1975), vagy a társadalomtörténet (pl. Sears és Valentino 1997, Thomas 1979) egyaránt utat találtak a politikai és állampolgári szocializáció interdiszciplináris kérdéseire. Ugyan egy ilyen heterogén konceptuális hagyományban megvan a lehetőség, hogy átfogja az állampolgári szocializáció különféle tényezőit, egyúttal elméleti inkonzisztenciával is fenyeget. Ezen veszély elkerüléséhez az elemzés elméleti keretétül egy a különféle diszciplínák között közvetíteni képes keretrendszerre, a modernizáció kritikai elméleteire támaszkodom (Sik 2014). A kri-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – *Radikalizmusok az új kutatások tükrében*

tikai elméletek célja, ahogy azt a frankfurti iskola klasszikusai bemutatták, hogy a társadalmi folyamatok kritikai értékelésére tegyenek kísérletet, transzcendentális normatív bázis alapján, empirikus kutatásokra támaszkodva (Horkheimer 1976). Marxtól Habermasig ez a modernizáció egyszerre fenomenológiai és rendszerszintű elemzését jelentette (Habermas 1985). A frankfurti iskola első generációja óta a kritikai elméletek különleges figyelmet fordítottak a radikalizálódásra (Adorno 1950, Habermas 1990), a modernizáció folyamatainak patológikus következményeként értelmezve azt (Adorno and Horkheimer [1944] 1972, Habermas 1985).

Ezt a megközelítést követve, a magyar politikai kultúra rendszerváltás utáni alakulásának kritikai modernizációelméletek segítségével történő értelmezésére teszünk kísérletet, a fiatalok politikai szocializációs folyamatainak elemzésén keresztül. Ahhoz, hogy megértsük a politikai szocializáció folyamatait a rendszerváltás modernitás utáni időszakának tágabb perspektívájából, két ellentétes helyszínt választottunk, Ózdot és Sopront, ahol a politikai kultúra ideáltipikus mintáifeltárhatók. 30-30 félig strukturált interjú (időtartam: 60-90 perc) készült 16–25 éves fiatalokkal (kérdés időpontja: 2012 második fele), feltérképezve, hogyan észlelik a társadalmi és a politikai szférákat. Az interjúk empirikus eszközként szolgáltak a soproni és ózdi esettanulmányok kidolgozásához. Az esettanulmány módszertana ugyan sok kérdést vet fel (Flyvbjerg 2006), mégis képes egy weberi értelemben vett „ideáltípusokra” támaszkodó, megértő szociológia céljainak megvalósítására, korszerű módszertani szigorral (Thomas 2011).

A választott városok lakossága hasonló méretű, de társadalomtörténetük egymással ellentétes volt a XX. század során. Sopron és Ózd, mint a magyar modernizáció ideáltipikus forogatókönyvei, a politikai szocializáció egyéni folyamatainak két ellentétes keretét jelölik ki.² Bizonyos értelemben a modernitás horizontja ezen a két helyen eltér, ami nemcsak a múlthoz, hanem a jelenhez és a jövőhöz való kapcsolatukat is meghatározza, ahogy az kifejezésre jut a kollektív emlékezetben, a politikai identitásban és a viselkedésmintákban is. A két helyszínen készített interjúk két ellentétes fenomenológiai horizontot és két konzekvens szemantikai univerzumot mutatnak. Először az interjúk egyenként kódolásra kerültek (kvalitatív adatelemző szoftver segítségével), majd a két helyszínen tipikusan említett társadalmi és politikai problémák különféle mintáinak összehasonlítása lehetővé tette az ideáltipikus politikai kultúrák összeállítását és Magyarország szocializmus utáni időszakára vonatkozó diagnózis kialakítását.

² Egyfelől hasonló a két város lakosainak száma (30.000), a két város funkciója (regionális központok) és a két város elhelyezkedése (mindkettő távol van Budapeستől, Magyarország gazdasági és kulturális központjától). Másfelől teljesen eltérő, inverz a földrajzi környezetük (Sopron közel van az osztrák határhoz, Ózd közel Szlovákiához), valamint eltérő a XX. századi történelmük, ami a mára ellentétes szociális és politikai konstellációkat eredményez.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – *Radikalizmusok az új kutatások tükrében*

A magyarországi modernizáció ambivalenciái³

Kritikai elméleti szempontból a modernizáció egy paradox folyamat, egyszerre tartalmaz emancipatorikus tendenciákat és patológikus lehetőségeket. A következőkben számos elméletiperspektíva közül Habermas, Giddens és Bourdieu diagnózisait vesszük figyelembe (Sik 2014).⁴ Az aktualizált emancipatorikus és patológiai lehetőségek mintázatát Közép-Európa országaiban specifikus helyi tényezők befolyásolják. A következőkben a nemzetépítés, az államszocializmus és a szocializmus utáni időszak néhány releváns diagnózisát tesszük megfontolás tárgyává. Sopron és Ózd által reprezentált konstellációk ezen összetevők ideáltipikus keverékeként jellemezhetők. Ilyen értelemben nem csupán Magyarországra vonatkozóan vannak következményei, hanem Közép-Európa olyan egyéb országaira is vonatkoznak, melyek hasonló modernizációs mintával jellemezhetők.

Habermas szerint a modernizáció kulcs-tendenciája a racionalizáció, ideértve a politikai nyilvánosság racionalizálódásának potenciálját, a mindennapi interakciók és társadalmi intézmények demokratizációját vagy az életvilágnak a piaci kapcsolatok és a bürokrácia logikája alá rendelését, és az ebből következő elidegenedést, objektifikációt vagy értelemvesztést (Habermas 1985). Giddens szerint a késő modernitás a bizonytalanság és a kockázatok kora, amely ontológiai bizonytalansággal, identitásválságokkal és globális katasztrófákkal fenyeget, miközben lehetővé teszi az egyéni és szervezeti reflexivitást, az identitás létrehozásának új módszereit, a fogyasztást, a kapcsolatokat és a politikai részvételt (Giddens 1991). Bourdieu (1998) szerint a modernitás a mezők logikáján, a strukturális egyenlőtlenségek elleplezésén és reprodukcióján alapul, miközben a társadalmi egyenlőtlenségek naturalizált interpretációját körvonalazza, és osztályhabitust hoz létre, meghatározva a hozzáférhető gyakorlatok készletét.

Nyilvánvaló, hogy a modernizáció ezen univerzális jellemzői mindig a helyi társadalomtörténetbe ágyazódnak és különféle emancipatorikus és patológikus folyamatokat eredményeznek. Közép-Európában a modernizáció mindenekelőtt elválaszthatatlan a nemzetállamok építésének nehézségeitől. Míg sok nyugati országban a nemzeti identitást a burzsoá és polgári identitás egészítette ki, Közép-Európában a nemzet obligát koncepciója jelent meg (Trencsényi 2011). A nemzet, melyet metafizikai szempontból megalapozott identitásként éltek meg, kritikán felül állt, ami azt jelenti, hogy pontos interpretációja és a társadalomra vonatkozó következményei nem válhattak érveken alapuló vita tárgyává. Ennek következtében egy dogmatikus és hisztérikus politikai kultúra alakult ki (Bibó 1991). Elméleti szempontból ez azt jelenti, hogy a korai modernizációt megterhelte egy dogmatikus nemzet-koncepció,

³ Az alábbi gondolatmenetet bővebben lásd: Sik 2016.

⁴ Egy hasonló elméleti nézőpontból a memóriaátörökítés és a politikai szocializáció folyamatai is elemzésre kerültek (Sik 2015).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – *Radikalizmusok az új kutatások tükrében*

mely korlátok közé szorította a kommunikatív racionalizációt (habermasi értelemben), dominálta a mezők logikáját (bourdieu-i értelemben), miközben a késő modernitás korában a regresszív identitás mintákhoz való fordulást valószínűsített (giddensi értelemben).

A második világháború után a szovjet típusú államszocialista diktatúra teljesen átformálta a társadalom struktúráját. Az interperszonális és intézményi interakciók hagyományos formáit lerombolták és átvette a helyüket a pártállam totalitárius irányításra való törekvése (Buchowski 2001, Verdery 1996). A „negatív modernizáció” ezen időszaka az 1956-os forradalmat követő konszolidációs időszakban alakult át fokozatosan. A pártállam feladta a teljes kontrollal kapcsolatos ambícióit és egy implicit „állampolgári privatizmus” alkut ajánlott. Anyagi biztonságért és korlátozott egyéni szabadságért cserébe (Meyer 2003) széleskörű visszahúzódást várt a politikai közélettől. Ez a látens szerződés a társadalmi szférák egy újfajta kettőzöttségéhez vezetett. Választóvonal jelent meg az első és második társadalom között: az előbbit a hivatalos pártpolitika integrálta, az utóbbi magába foglalta az informális nyilvánosságot és a második gazdaság világát. Az államszocializmus utolsó évtizedeiben ez a két szféra egyre inkább hatott egymásra, az interperszonális és intézményi interakciók „hibrid” változatát hozva létre, melyben az ideológiai megszorítások is a megvitatható problémák körébe kerülhettek (Hankiss 1991, Kiossev 1995). Elméleti szempontból ez annyit tesz, hogy a szocialista modernizációt egy dogmatikus felfogás is terhelte, nevezetesen a kommunista állami ideológia, mely mindvégig gátolta a kommunikatív racionalizálódást (habermasi értelemben) és a reflexív intézmények terjedését (giddensi értelemben). Másfelől az államszocialista modernizáció részben csökkentette a strukturális egyenlőtlenségeket, részben dominálta a mezőket (bourdieu-i értelemben).

A politikai és gazdasági intézmények rendszerváltás során lezajlott átalakulása ebben a konstellációban történt. A megújulás rövid euforikus időszaka után megjelentek a folyamat fájdalmas szociális és gazdasági aspektusai (Mrozowicki 2011). Továbbá, ahogy az ország globális kulturális és gazdasági hálózatokba integrálódott, a késő modernitás hatásai – beleértve a „kockázat”, „információ” vagy „élmény” társadalom megjelenését – szintén felerősödtek, nem csupán új lehetőségtereket hozva létre, hanem új egyenlőtlenségeket és feszültségeket (Eyal et. al. 1998, Ferge 2002, Szalai 2007). Ezen nehézségek reaktiválták azokat a korábbi stratégiákat, melyek a modernitás paradox körülményei alatt váltak szokássá és lassan elkezdték átformálni az új intézményeket (Ost 2006, Koczanowicz 2008, Sik 2010). Ez azonban nem jelenti azt, hogy az államszocialista örökség egyszerűen saját formájára alakította a rendszerváltás utáni konstellációt. Helyette a rendszerváltás kétértelműsége súlyos identitásválságot, kiábrándultságot és az értékekbe és az emancipatorikus modernizáció, mint olyan, lehetőségébe vetett hit elvesztését eredményezte. Ennek követ-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – *Radikalizmusok az új kutatások tükrében*

keztében nőttek az egyenlőtlenségek, bizonytalanná vált a kommunikatív racionalizálódás és nehezzé vált a késő modernitás kihívásaihoz való alkalmazkodás.

Közép-Európa más országaihoz hasonlóan, a hazai modernizációt általánosságban a fenti emancipatorikus és patológikus tendenciák helyi variációi jellemzik. Ahhoz, hogy elemezni tudjuk a politikai formációt e keretek között, a hazai modernizáció két ellentétes konstellációja, Ózd és Sopron került kiválasztásra. Mivel Sopron hagyományos kereskedelmi központ, nagymértékben részt vett a modernizáció korai folyamataiban. Ennek megfelelően a helyiek a racionalizáció emancipatorikus (tőkefelhalmozás) és patológikus (növekvő egyenlőtlenségek) potenciálját a 19. század óta megtapasztalhatták. Az államszocialista időszak alatt, mivel közel volt a szovjet blokk nyugati határához, Sopron szigorúan irányított, elszigetelt várossá vált. Emiatt a szocialista modernizáció negatív (a kommunikatív racionalitás és reflexivitás blokkolása) és pozitív (iparosítás, az egyenlőtlenségek csökkenése) következményei is kisebb mértékben érvényesültek. A rendszerváltás után Sopron ismét egy gyorsan modernizálódó pályán találta magát, mely új lehetőségek (nyugati munkalehetőségek, fogyasztói potenciál, identitásminták) és új nehézségek (bizonytalanság, kockázatok, objektifikáció, egyenlőtlenségek) megjelenését eredményezte.

Ózd társadalomtörténete Sopronénak az ellentéte. Javarészt kimaradt a modernizáció első fázisából, tehát nem alakultak ki polgári helyi hagyományai. Az államszocializmus alatt az állam különleges figyelmet mutatott Ózd iránt, jelentős ipari befektetések valósultak meg a városban, és a szocialista modernizáció pozitív (anyagi biztonság, az egyenlőtlenség csökkenése) és negatív (a politikai kultúra eltorzulása, posztmateriális értékek hiánya, a kommunikatív racionalitás és reflexivitás korlátozása) hatásainak is kitétté vált. A rendszerváltás óta Ózd elvesztette gazdasági bázisát és Magyarország egyik leszakadó részévé vált. A késő modernitás folyamataiból sok szempontból kimaradt, a gazdasági reménytelenség (ontológiai bizonytalanság) etnikai konfliktusokhoz, identitásválsághoz (a reflexivitás korlátozása) és a szélsőjobb terjeszkedéséhez (regresszív identitásminták) vezetett.

Összefoglalva, Sopron és Ózd a modernizáció inverz forogatókönyveit képviselik, melyek Magyarország egyéb részein kevert formában fordulnak elő. A modernizációval kapcsolatos tapasztalatok a politikai kultúra alkotóelemei abban az értelemben, hogy a társadalmi problémák és kívánt célok interpretációjának a keretét adják, miközben a kollektív cselekvéshez mintákat nyújtanak. Ilyen értelemben a Sopronban és Ózdon talált összefüggések informatívak a modernizáció más konstellációiban található politikai szocializációs mintákkal kapcsolatban is, amennyiben együtt határozzák meg a politikai közhangulatot Magyarországon és Közép-Európa más, hasonló társadalomtörténeti háttérrel rendelkező országiban.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – *Radikalizmusok az új kutatások tükrében*

A posztoszocialista modernitás kihívásai: társadalmi és politikai problémák észlelése

A társadalmi és politikai problémák észlelése a személyes tapasztalatok összefüggéseibe ágyazottak. Ilyen értelemben mind azonosításuk, mind értékelésük azon nehézségeken múlik, melyekkel a fiatalok szembesülnek a családjukban, az iskolában, a munkahelyen vagy a kortárscsoportjukban. E logika mentén haladva, ebben a részben először a soproni és ózdi fiatalok által azonosított alapvető problémák kerülnek elemzésre, majd ezen interpretációk politikai intézményekre és szereplőkre vonatkozó következményei.

Ózdon és Sopronban is sok fiatal problémaként említette az alacsony életszínvonalat és a megfelelő jövedelem hiányát. Természetesen a kielégítő gazdasági helyzet mindig relatív; egy valós vagy virtuális referenciacsoporttal történő összehasonlítás eredménye. Nem meglepő tehát, hogy a két városban élő fiatalok teljesen különböző dolgokat említenek, amikor alacsony életszínvonalról beszélnek. Ózdon ez az alapvető szükségletek hiányát jelenti: „Hónapról hónapra élnek, mert nem elég a pénz és nincs munkalehetőség” (Dabas, Ózd). Sopronban azonban a fiatalok kevésbé égető szükségleteket említenek, többek között plusz pénzt a tandíjra vagy külön lakásra: „Azt hittem, tudom majd fizetni a rezsit és a tandíjat az egyetem utolsó évében, de csak 53 ezer forintot kaptam és a rezsi 45 ezer volt” (Emma, Sopron). Ózdon a nyers gazdasági tőke hiánya áll a figyelem középpontjában (bourdieu-i értelemben), míg Sopronban a fogyasztás lehetőségeivel kapcsolatos elégedetlenség az identitásformálás nehézségei (giddensi értelemben).

Ez a különbség tovább magyarázható a fiatalokat zavaró konkrét problémák vonatkozásában. Ózdon a munkanélküliséget majdnem mindenki olyan alapvető nehézségként említette, mely ellehetetleníti az önálló életet: „Mikor tudunk munkát adni azoknak, akiknek szükségük lenne rá? Vegyük el a szociális juttatásokat, de adjanak nekik cserébe munkát! Mint korábban, amikor mindenki dolgozott” (Lexa, Ózd). Sopronban a központi probléma a felsőoktatás átalakítása volt, mely ellen az interjúk készítésének idején a diákok országsszerte tüntetéseket szerveztek. Sokan kritizálták a kormány törekvését arra, hogy a diákok vagy fizessenek, vagy írjanak alá egy szerződést, miszerint nem hagynák el az országot öt évig: „Őszintén szólva egyáltalán nem tetszik ez a szerződés, mert megértem, hogy Magyarországon akarják tartani az embereket, de nem így kéne csinálniuk, mert ez egy nagyon agresszív megoldás” (Klaudia, Sopron). A munkanélküliség és a tandíjak tökéletesen szimbolizálják a legégetőbb kérdéseket a modernizáció eltérő konstellációiban. Ózdon a fő probléma a szélsőséges strukturális egyenlőtlenség, mely bármilyen konstruktív ellenintézkedést megnehezít. Sopronban a legégetőbb probléma az egyéni karriernek bizonytalansága, mely az „életpolitika” keretein belül kezelhető (giddensi értelemben).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – *Radikalizmusok az új kutatások tükrében*

A strukturális problémákon túl sok fiatal a politikai és gazdasági intézményeket is kritizálta, melyek vagy nem működnek elég hatékonyan, vagy nem intézményesített elvekhez – úgy mint profit vagy jog – igazodó rendszerként működnek. Sopronban különösen érzékenyek a nagymértékű korrupcióra és a törvényesség hiányára a gazdasági és politikai életben. Ez azt jelenti, hogy a korrupció és a hivatali kötelességmulasztás számos különféle módját tudják beazonosítani, többek között a jogszolgáltatás működési zavarait:

Februárban elütött egy autó, majd elhajtott [...] néhány hónappal később kaptam egy levelet, miszerint lezárták az ügyet, mert nem tudták bizonyítani, hogy a gyanúsított volt-e vagy sem, holott egyértelmű volt, mert felismerem. (Andrea, Sopron)

Olyan cégeket is említenek, melyek „nem fizetnek a nyújtott szolgáltatásokért, pedig a munkát gyorsan és korrektül elvégzik” (Tamás, Sopron). Ezek egy polgári és burzsoá identitás jelenlétét jelzik, melynek alapja a legitimitás kritériumaiként az általános igazságosság (habermasi értelemben). Ózdon nemcsak ritkábban kerülnek említésre ezek a problémák, de kevésbé cizelláltan is fogalmazzák meg őket. A korrupciót megváltoztathatatlan „természeti törvénynek” tekintik, amin nem lehet változtatni: „Az egész rendszer korrump. És akik beszélnek róla, azokat vagy elhallgattatják, vagy szerintem meggyilkolják vagy lefizetik őket” (Mónika, Ózd).

Ennek ellentéte mondható el a bűnözéssel és a közbiztonsággal kapcsolatban. Alapvetően mindkét hely fiataljai negatív véleménnyel vannak városuk közbiztonságáról, de van néhány eltérés abban, ahogy beszélnek róla. Ózdon konkrét történeteket írnak le részletesen, akikkel azok megtörténtek:

Kérdező: – Gyakran vannak verekedések?

Válaszoló: – Mostanában nem.

K.: – És régebben?

V.: – Minden nap. Tegyük fel, hogy két család összeverekedett. És ez nem volt ritka. [...] Egy gyerek apját megverték, ezért a múltkor bosszút állt és a másik kórházban kötött ki. Ezért nem mászkálok el otthonról mostanában (Adrian, Ózd).

Sopronban ezzel ellentétben a bűnözésről szóló beszámolók többnyire másodkézből jönnek, illetve „hallott” történetek. Természetesen az ilyen történetek sokszor túlzók és alkalmasak a pánikkeltésre, amire a tömeghisztéria erősítésében érdekelt politikai erők fel is használhatják őket. Példa erre „a romák Sopronba költöztetéséről” szóló pletyka: „Voltak családok, akik itt születtek és nőttek fel, de ezek az újak,

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – *Radikalizmusok az új kutatások tükrében*

akiket, mondjuk így, »beköltöztettek«, elég rémesek. Egy barátommal mentünk az utcán és ezek az ijesztő figurák felénk indultak” (Ecser, Sopron).⁵

A strukturális szintű problémák és a rendszerek működésére vonatkozó tapasztalatok alapján születnek meg a mindennapi és intézményi demokráciára vonatkozó értelmezések. A családi, kortárs csoport, iskolai vagy munkahelyi kapcsolatok demokratikus vagy éppen tekintélyelvű tapasztalatai fontos szerepet játszanak a fiatalok politikai szocializációjában. Ezen interakciókban egyaránt benne van a lehetőség a demokratikus kommunikáció megtapasztalására, és ezen keresztül a demokratikus beállítódás elsajátítására. Ilyen tapasztalatok híján azonban a demokratikus intézmények kiüresednek és semmitmondóvá válnak. A két helyszín közötti általános különbségként említhető, hogy Ózdon a fiatalok horizontján nincs jelen a demokrácia lehetősége. Szinte kivétel nélkül a demokratikus interakciók torzulásáról számoltak be az iskolában:

Próbáltam kifejtetni a véleményem, de az iskolában ez lehetetlen. Mindenki a saját véleményét akarja hallani. Legalábbis a mi osztályunkban. Mikor a diáknapra készültünk, mindenkinek le kellett írnia öt ötletet. Elkezdtem olvasni a sajátjaimat, klasszak voltak, de a tanár nem is hagyta, hogy befejezzem, amitől elég rosszul éreztem magam. Azt mondta, nem jók. Mert már volt egy terv a fejében, mert egy eléggé önző fickó! (Leonóra, Ózd)

A munkahelyen a válaszadók szintén kifejezték, hogy muszáj engedelmeskedni a munkaadónak: „Nos, a munkahelyen gyakorlatilag muszáj engedelmeskedni a főnöknek. Kell, hogy legyen munkám. [...] El kell viselnem bizonyos dolgokat” (Mónika, Ózd). A családdal kapcsolatban is számos válaszadó számolt be tekintélyelvű kapcsolatokról: „Nos, általában úgy van – és szerintem a többi családban is hasonló –, hogy az apa a család feje. Azt tesszük, amit ő mond. Ő vezet és irányít minket” (Feri, Ózd).

Sopronban ezzel szemben az általános igény a demokráciára több válaszadónál is kifejezésre került, mely normatív alapot nyújtott a társas kapcsolatok értékeléséhez: „Azt hiszem, általában demokratikusan vitatjuk meg a dolgokat. Érdeklődünk a másik véleménye iránt, nyilván. Így tanulunk egymástól, mert ha nem értek egyet, valaki kijavíthat, mert más szemszögből látja a dolgot” (Lilla, Sopron). Még az iskolákban és a munkahelyeken is, ahol gyakoribbak a hierarchikus kapcsolatok, mutatkozik igény az egyenlő kommunikációra. Habermas szerint az interakciók struktúrája döntő szerepet játszik a demokratikus kompetenciák kialakulásában, tehát ilyen értelemben az Ózdon és Sopronban felnövő fiatalok tapasztalatai szöges ellentétben állnak egymással.

⁵ Ahogy ezek az elbeszélések is mutatják, az interetnikai kapcsolatok akkor válnak különösen terheltté, ha nem társulnak hozzájuk a társadalmi kohéziót biztosító mechanizmusok (Cockburn 2007).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – *Radikalizmusok az új kutatások tükrében*

A demokrácia ezen mindennapos tapasztalatai óriási hatással vannak arra is, hogy hogyan értékelik a politikai intézményeket. Ugyan mindkét helyen szinte kizárólagosan negatívan látják a politikusokat, és őket hibáztatják az emberek érdekeinek mellőzése és az ország manipulálása és megosztása miatt, mégis nagy a különbség e sztereotip leírások között. Míg Ózdon ezeket a jellemzőket úgy emlegetik, mint a politikai élet megváltoztathatatlan, természetes állapotát, egy reményvesztett, kiábrándult állampolgár véleményeként kifejezve, addig Sopronban ezeket a felháborodott állampolgár bírálataként állítják be. A politikusok tudatlanságát Ózdon történelmileg állandónak tartják, ami a tanácstalanság természetes elfogadását, és az ebből következő alávetett osztályhabitust mutatja (bourdieu-i értelemben): „Én úgy látom, a legtöbb politikus olyan ember, aki csak a saját érdekeit tartja szem előtt. És ez mindig így volt a történelem folyamán” (András, Ózd). Ezzel ellentétben, Sopronban ezt helyrehozható működési zavarnak tekintik, mely kifejezi a politikailag cselekvőképes állampolgár igényeit (habermasi és giddensi értelemben): „Az emberek, akiket meg kéne választani, nem azok, akik a személyes céljaikat akarják elérni és meggazdagodni, hanem azok, akiket érdekel az ország, akik véget akarnak vetni a szenvedésünknek” (Lelez, Sopron).

A politikai szereplők értékelése keretet ad más kérdések értelmezéséhez is, például a nemzeti identitással kapcsolatosakhoz. A nemzeti identitás Magyarországon ellentmondásokkal terhelt a rendszerváltás óta. Egyfelől tovább uralkodnak a magyarok különleges képességeiről szóló mítoszok, miközben a történelmi vereségek és az alulfejlettségről és fejletlenségről szóló beszélgetések jellemzik a kollektív identitást. Vagyis, a nemzeti identitások a helyi társadalmi konstellációk függvényében változnak. Azokon a helyeken, ahol van tere egyéni lehetőségek megvalósításának, az embernek kevésbé van szüksége pozitív kollektív identitásra, mely lehetővé teszi a nemzet kritikusabb megközelítését. Azokon a helyeken, ahol az egyén társadalmi elismerése korlátozott, nagyobb szükség van a pozitív kollektív identitásra, mely kisebb teret hagy a nacionalizmus antidemokratikus természetén való töprengésre. Ózd és Sopron eltérései ezeket az összefüggéseket mutatják.

Ózdon a patriotizmus erősen érzelmi töltetű és a nemzet ontológiai koncepciójához való visszatérést mutatja, vagyis regresszív választ ad az identitásformálásra (giddensi értelemben). A „magyar sors” adja a keretet, és ezt személyes szinten kell felvállalni, a reménytelen helyi körülmények ellenére⁶:

⁶ Gingrich és Banks írta le, hogy a nacionalizmus új formáit hogyan használják fel ön-legitimációra az újabb radikális mozgalmak. Ezek a mozgalmak szemantikának használják őket, ami alkalmas a globalizáció okozta félelmeknek és bizonytalanságoknak magát a nemzetet veszélyeztető tendenciákká való átfogalmazására (Gingrich és Banks 2006: 17). Ózdon hasonló jelenségek tapasztalhatók abban, ahogy a helyileg erős Jobbik nacionalista interpretációi megjelentek a fiatalok beszélgetéseiben.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – *Radikalizmusok az új kutatások tükrében*

Szeretek itt élni, mert végülis ez az ország az otthonom, úgy rendeltetett, hogy ide szülessünk és magyar állampolgárok vagyunk. Hát, klassz lenne itt, ha nem lenne ez a hatalmas reménytelenség! (Feri, Ózd)

Sopronban a patriotizmus sokkal kisebb jelentőséggel bír. Ott romanticizáló érzelemként jelenik meg, melyet azonban felülír a profán gazdasági érdek. Ezt a mechanizmust legtöbb esetben az ország elhagyásával kapcsolatos törekvések okozzák:

K: Fontos számodra, hogy létezik egy olyan dolog, mint Magyarország?

V: Hát, igen. [...] Szép városaink és vidékeink vannak [...] és ha elmegyek Somogy megyébe és eszek egy almát, nos akkor tudjuk, hogy az a miénk, mert magyar!

K: OK, de azt mondtad, Zürichbe akarsz költözni...

V: Ja... de a szívem ide húz... Akkor is, ha 11 éves korom óta tudom, hogy Olaszországban fogok élni. Én így élem ezt meg! (Emma, Sopron)

Ez a laza kötődés a nemzeti identitáshoz magyarázható az egyéni célok megvalósításának adott esélyeivel és a karrieren keresztül történő identitásformálódással is (giddensi értelemben).

A közintézmények értékelésének és a nemzeti identitásnak a szintjén megmutatózó különbségek hasonlóképpen ellentétes politikai tájképet eredményeznek. Ózdon a fiatalok távolságot tartanak az uralkodó politika szférájától. Elutasítják mind a két nagy pártot – az MSZP-t és a Fidesz-t –, melyek 1994 óta irányítják az országot. Ráadásul ez a tartózkodó vélemény általában érzelmileg töltött hangnemben kerül kifejezésre. A Fideszt a problémákkal nem foglalkozó pártnak tekintik: „A Fidesz – durván fogalmazva – le se szarja a fiatalok problémáit” (Lucilla, Ózd). A szocialistákat általában a hozzá nem értéssel és korrupcióval vádolják: „A szocialisták demagógok, blabla. Ha engem kérdezel, semmilyen eredményt nem tudnak elérni, csak eltüntetik a pénzt”.

Ózdon a legnagyobb pártok elutasítása és az érzelmileg töltött nacionalizmus együttesen helyt ad az extrém jobboldali párttal, a Jobbikkal való azonosulásra.⁷ A Jobbik a fiatalok politikai beszélgetéseinek a középpontjában áll. Majdnem mindenkinek van kapcsolódó személyes tapasztalata, vagy az utcáról, vagy közvetlenül, ami érzelmi töltetű reakciókat vált ki. Sok fiatal meggyőzőnek találja a kommunikációjukat, ami magyarázatul szolgálhat arra, hogy kevésbé érzékenyek a tekintélyelvűség és intolerancia kérdéseire: „Szerintem csak a Jobbik törődik velünk, veled és velem. Nem sokat tudok a te életedről, de biztos jobb lenne mindenkinek, ha ők irányítanák az országot” (Emericus, Ózd). Ez azonban nem jelenti azt, hogy mindenki azonosul a Jobbikkal. Vannak olyanos is, akik bajkeverés miatt hibáztatják:

⁷ Jobbik népszerűségének növekedéséről a fiatalok körében ld. Feischmidt et al. 2014 és Szele (2012).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – *Radikalizmusok az új kutatások tükrében*

Van egy politikai szervezet, mely feszültséget kelt a romák és a magyarok között [...] és ez elég nagy problémához vezetett a városban. [...] Nem vagyok tanult ember, nem vagyok okos, de még én is megértem, hogy az egész országban mindenki el tudna határolódni a Jobbiktól [...] és amikor a képviselőjük beszél, egyik pártnak sem kellene meghallgatni. (Alexander, Ózd)

Továbbá sok roma fiatal, akik a párt provokatív, gyakran rasszista propagandájának a célpontját adják, számolt be arról, hogy nagyon félnek, és ezt a Jobbik és a félkatonai szervezeteik okozták, amikor demonstrációkat tartottak a városban:

Ha a Jobbik szervezne tünetést, biztos nem mennék oda, mert ha a cigányok összegyűlnek, biztos kinyírnának minket [...] Képesek rá. Volt rá elég példa, hogy Jobbik támogatók és a Gárdisták gyilkoltak embereket. Tatárszentgyörgyön családok házait gyújtották fel és megölték egy kisfiút. (Hunor, Ózd)

Sopronban a politikai tájkép bizonyos szempontból éppen az ellentéte az ózdi-nak. Itt a két fő politikai pártnak erősebb bázisa van, mely generációról generációra száll. Voltak, akik az MSZP-re szavaztak, „mert egy tipikus baloldali párt” (Adél, Sopron), míg mások a Fideszt részesítették előnyben: „Abban reménykedtem, hogy az MSZP után a Fidesz majd jobban képviseli az ország érdekeit. Ez a remény részben teljesült, de kell még valami, hogy a dolgok még jobban menjenek” (Anita, Sopron). Mivel a két nagy párt áll a soproni fiatalok politikai tájképének középpontjában, a többi pártnak kevesebb hely jut. Ez egyféléll hatással van az alternatív demokratikus pártokhoz való viszonyra, amelyek – ellenben Ózddal – éppen csak megjelennek a horizonton, még ha csak csekély szerepet játszanak is: „Hát nincs kedvenc pártom, de tetszik az LMP [...] jól beszéltek, legalábbis nem mondtak hülyeségeket, szóval szimpatikusak voltak és pozitívak” (Lelez, Sopron). Másfelől ez a szélsőjobboldali politikai csoportok értékelésére is hatással van. Először is, sokkal ritkábban van róluk szó a politikailag tájékozott fiatalok beszélgetéseiben. Másodsor, sokkal kritikusabban beszélnek róluk. Sok fiatal mondja, hogy a Jobbik politikája elfogadhatatlan a rasszista jellege miatt:

V: A diszkrimináció a fő ok. Szóval a romák... Tudom, hogy néha hülyeségeket csinálnak, de ha az ország komolyan tanítani kezdené őket és bízna abban, hogy képesek változni, valószínűleg tudnának változni, de persze nem négy éven belül. [...] és a zsidók állandó címkézése! Egyszerűen nem értem. Ők is sokat szenvedtek, úgyhogy nem értem, miért kéne kiirtani őket.

K: Hol hallasz ezekről?

V: A jobbikosoktól. Persze nem a közzsférában, de az előítélet ott van... (Adél, Sopron)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – *Radikalizmusok az új kutatások tükrében*

Miután felvázoltuk a társadalmi és politikai problémák észlelését a két városban, elemezhetővé válik a modernitás eltérő konstellációinak hatása a különböző nézetekre. A modernizáció érzékelt kihívásaiból a legfontosabbak mind formális, mind szubsztanciális szinten hatással vannak a politikai szocializációra. Ózdon a fiatalok többsége szerint a jelen egy kegyetlen, bizonytalan, reménytelen időszak, melyben mindennaposak az alapvető szükségletek kielégítésével kapcsolatos szenvedések. Ezek az értelmezések kifejezik a modernizáció rendszerváltás utáni elakadásának megtapasztalását, amit identitásválság is terhel. Ebből a nézőpontból az alávetettség részletekbe menő képe rajzolódik ki, melyhez az egyenlőtlenség, az elismerés hiánya és a közbiztonság hiányának személyesen átélt tapasztalatai is kapcsolódnak. Ahogy ezek a tapasztalatok összeadódnak, egy megakadt modernizáció nehézségei válnak természetessé, és alapoznak meg egy politikailag közönyös habitust (bourdieu-i értelemben). Egy ilyen konstellációban felnőtté érő generáció számára a demokrácia ígérete hiteltelenné válik, a modernizáció emancipatorikus potenciálja habermasi értelemben nem hozzáférhető. Mivel annak elemi tapasztalatai nincsenek jelen a mindennapi interakciókban, intézményesített formái kiüresednek.

Ez vagy a demokrácia hiányának és a kilátástalan alávetettségnek a rezignált elfogadásával jár, ami valójában a közélettől való elidegenedést jelenti, vagy a politikai szféra frusztrált elutasításával, mely egyfelől felelős a szenvedésért, másfelől megváltoztathatatlanként értelmezett. Sok fiatalnak a menekülés a modernitás ilyen depresszív élményétől, mely meggátolja a személyes álmok megvalósulását, egy ontológiai alapú, dogmatikus nemzeti identitáshoz vezet, mely regresszív választ fejez ki (giddensi értelemben).⁸ A „nemzeti érdek” potenciálisan „teodiceaként” szolgálhat, amennyiben magasabbrendű célként értelmet adhat a személyes szenvedésnek és enyhítheti az ontológiai bizonytalanságot. Természetesen ez csak egy eshetőség, és nem mindenki számára hozzáférhető. Azok, akik nem tudják e regresszív módon kezelni az identitásválságot, gyakran elfordulnak a politikától, amint az nyilvánvaló a teljes szemantikai bizonytalanságban lévő fiatalok magas számából. Ezek az összefüggések jelennek meg a politikai tájkép szintjén is, mely a mainstream politikai pártok elutasításán, és helyettük a szélsőjobboldali párt középpontba kerülésén alapul. A modernizáció ezen megakadásokkal terhelt konstellációjában a reprezentatív demokrácia keretei zárójelbe kerülnek, és egyfajta „politika polgárháborús” hangulat lép helyükre.

Sopronban a fiatalok többsége a jelent teljesen más szemszögből szemléli. Számukra a politika nem számít alapvető szükségletnek, aminek tétje lenne, hanem az egyéni célok elérése szempontjából viszonyulnak hozzá, a saját identitáskonstruk-

⁸ Holmes integralizmusnak nevezi azt a felvilágosodás-ellenes tendenciát, mely a modernizáció okozta bizonytalanságokat és aggodalmakat úgy kezeli, hogy zárt helyi közösségekkel azonosul (Holmes 2000: 3-4). Tapasztalataink szerint – melyek hasonlóak más megfigyelésekhez (Feischmidt et al. 2014: 87) –, az ózdi fiatalok politikai kultúrája is magyarázható ezen a kereten belül.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – *Radikalizmusok az új kutatások tükrében*

ciójuk és fogyasztásuk szempontjából (giddensi értelemben). A választóvonal nem a munkanélküliség és a munkahely megléte között van, hanem a jó és a rossz munkahelyek között. Ezért a soproni fiataloknak sokkal kevesebb személyes tapasztalatuk van az egyenlőtlenséggel és az elismerés hiányával kapcsolatban. Számukra ezek mások problémái, vagy elvont szervezeti problémák, melyek nem váltanak ki náluk erős érzelmi reakciókat. Ebből a szempontból a demokratikus jogokat magától értetődőnek és természetesnek tekintik, mely normatív alapként alkalmazható a mindennapos interakciókhoz és az intézményi problémákhoz is. Következésképp a nemzeti identitás kevésbé játszik központi szerepet, mivel az csak egy opcionális romantizált többlet, melynél fontosabbak a személyes eredményeik. Ezen tapasztalatok megalapoznak egy olyan politikai tájképet, ahol a politikai *status quo* nem kérdőjeleződik meg, kifejezve egy kiváltságos osztályhabitust (bourdieu-i értelemben). A nagy pártok a középpontban vannak, míg azok, amelyek kritikusak a rendszerrel kapcsolatban, kisebb figyelmet kapnak, a szélsőséges pártok pedig elutasításra kerülnek. Ebben a konstellációban a demokráciát sem tekintik egy hibátlanul működő rendszernek; azonban Ózddal ellentétben nem kerül elutasításra, hanem kritikát kap a javulás reményében, ami egyfajta állampolgári öntudatra utal (habermasi értelemben).

Egyfelől ez az implicit bizalom a demokrácia irányába annak az eredménye, hogy nem voltak gazdasági traumák a rendszerváltást követően, másfelől történelmi örökség eredménye. A modernitás szocializmus előtti hagyományai és az államszocialista modernitás kisebb mértékű hatásai egyaránt egy nem atyáskodó polgári kultúra megjelenését segítik elő. Előbbi autonóm, polgári mentalitásmintát nyújt, mely méltóságon és a megbecsültség igényén alapszik. Ilyen mentalitással nem csak a szociális problémákat lehet kritikával illetni, hanem a szélsőséges ideológiákat is el lehet utasítani. Utóbbi immunitást nyújt azokhoz a viselkedésmintákhoz, melyeket az államszocializmus paradox szocializációs folyamatai alakítottak ki. Mivel a megállapodás, mely a demokrácia hiányát anyagi biztonsággal pótolná, mindig is kevésbé volt beágyazódva a szigorúan irányított Sopronban, erodáló hatása is kevésbé káros.

Reakciók a poszt-szocialista modernitás kihívásaira: közönyösség, aktivizmus és radikalizmus

A képviseleti demokráciában való politikai aktivitás legalapvetőbb formája a választásokon való részvétel. Ezért központi kérdés, hogy a fiatalok hogyan viszonyulnak a demokratikus akaratképzésnek ezen aktusához. Ózdon a választásokhoz való alapvető hozzáállás a választások értelmével és értékével kapcsolatos bizonytalanság volt:

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Radikalizmusok az új kutatások tükrében

I: Említette, hogy nem szeret szavazni. Szavazott már valaha?

V: Igen, egyszer.

I: És az milyen volt?

V: Hát, egy nagy semmi. [...] Azt gondoltam, egyszer megpróbálom, de már nem is emlékszem, melyik pártra szavaztam vagy miért, de ahogy emlékszem, nem nyert.

I: Hogyan döntötte el, hogy melyik pártot támogatja?

V: Hát, aki jobban hazudott nekem a médián keresztül, talán így. „Ez egy vagyán embernek tűnik, gyerünk, szavazzunk rá!” (Mónika, Ózd)

Ezek a vélemények általános kiábrándulást fejeznek ki a választásokkal kapcsolatban, melynek nincs nagy jelentősége, mert nem várnak megoldást a helyi problémákra egy új kormánytól: „Az emberek elmennek szavazni, de a kormány azt csinál, amit akar. Mindegy, ki nyer, egyik sem jó, mindkettőnek vannak rossz következményei.” (Igar, Ózd)

Sopronban két jellemző véleményt fedezhetünk fel. Egyrészt sok fiatalnak van erős állampolgári identitása, ami magában foglalja a választások tiszteletben tartását: „Igen, bizonyos értelemben tudod alakítani a saját sorsodat a szavazással. Azt mondják, hogy az ember szabadságát csak a másik szabadsága korlátozza, de a törvények is, amelyeknek a kialakítóit – a kormányt – én választom meg!” (Janka, Sopron). Másrészt sok fiatal azt állítja, hogy a szavazásnak egyszerűen nincs jelentősége, mert egy szavazat nem tesz különbséget: „Hát, én nem hiszem, hogy nagyon fontos szavaznom, mert tudod, meg lennék lepve, ha pont én befolyásolnám az eredményeket” (Kludia, Sopron). Ez a fajta vélemény egy más típusú passzivitást fejez ki: míg Ózdon a közönyösség forrása a szavazás útján való demokratikus akaratképződésben való remény elvesztése, Sopronban az egyén hatásának nem kielégítő szintje vezet közönyösséghez. Az előbbi egy alávetett osztályhabitus, míg az utóbbi az elégedetlen ügyfél habitusát fejez ki (bourdieu-i értelemben).

A döntéshozatalhoz kapcsolódó intézményes formák ezen mintái a politikai cselekvés további formáit is befolyásolják, mint például a tüntetésekhez való viszonyt. Ebben a dimenzióban – a korábban leírt minták következményeként – jelentős különbségek vannak a két helyszín között. Ózdon, ahol a demokratikus akaratképződés intézményes formái hitelüket és jelentőségüket veszítették, a tüntetések központi szerepet játszanak. A véleménynyilvánítás ezen fajtái – ellentétben az intézményesített, absztrakt választásokkal – durkheimi értelemben vett kollektív rítusok (Durkheim 2008). „Kollektív pezsgést” generálnak és egy olyan kollektív identitást erősítenek meg, amely tökéletesen rezonál a regresszív identitás mintákkal.

Számos tüntetést szervezett a szélsőjobboldali párt, illetve a hozzá kapcsolódó szervezetek. Ezek a tüntetések egyfelől sok fiatal vonzanak, annak ellenére, hogy alig legálisak vagy akár illegálisak:

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – *Radikalizmusok az új kutatások tükrében*

Hát én a Magyar Gárda tagja vagyok [...], és a rendőrségnek nem tetszik, hogy egyenruhában meneteltünk és ez megrémít másokat és soknak közülünk lefoglalták a mellényét és a ruhákat, szóval volt néhány konfliktus emiatt (Csele, Ózd).

Ugyanakkor sok szembenálló fiatal is mozgósítanak ezek a gyakran veszélyes alkalmak:

Részt vettem egy ellentüntetésen [...] ahogy a roma blokkot kerestük, először eltévedtünk és a Jobbik támogatói között kötöttünk ki. Látnia kellett volna azt a rendőri védelmet [...] volt egy nagyon sötét bőrű roma pár közöttünk és meg voltak rémülve tőlük, úgyhogy rendőri segítséget kellett kérnünk, nagyon ijesztő volt [...] jó volt megtapasztalni ezeket az élményeket (Mónika, Ózd).

Sopronban, mivel az intézményesített részvételi formák beágyazottabbak, kisebb jelentősége van a tüntetéseknek. A válaszadók többsége hiábavalónak tartja a tüntetéseket. Mivel nem nyújtanak lehetőséget komoly befolyásra, nem tudnak hozzájárulni az identitásépítés folyamatához (giddensi értelemben):

Ezek a tiltakozások a kormány ellen, én nem vennék részt bennük, mert igazából hiábavalóak [...] emberek ezrei mennek ki, de az teljesen bizonytalan, hogy bármilyen hatása lesz a kormányra. Ha néhány ezer ember tüntetne, hát az más lenne, mert az arány más. De ennyi... (Ferenc, Sopron)

Annak ellenére, hogy ezek a különböző intézményes vagy informális állampolgári cselekvésminták számos fiatal életében jelen vannak, azt is hangsúlyozni kell, hogy a többségük idegenkedik bármilyen politikai vagy civil tevékenységtől. Azonban a politikai szféra teljes elutasítására adott érvek eltérőek voltak a két helyszínen.

Ózdon a fiatalok frusztrációt és reménytelenséget fogalmaztak meg a politikai szféra mindennapos kudarca miatt. Ez gyakran vezetett a politika dühös elutasításához és a személyes felelősség távolításához, ami egy általános, politikailag közönyös osztályhabitusra utal: „Nem érdekel a politika. Szerintem nem az én feladatam megoldani ezeket a problémákat! Valaki más tudja megoldani őket, valaki, akit érdekelnek. De engem hagyjanak csak békén! Nem érdekel.” (Adri, Ózd) Más esetekben a válaszadók kerülnek a politikai kérdésekről való beszélgetést, mert tehetetlennek érzik magukat abban, hogy bármin is változtassanak, ami az alávetettség elfogadásának a kifejezése: „Néha masszázst vállalok, úgyhogy szoktunk erről beszélni. A munkáról. De nem a politikáról. Mi egyáltalán nem beszélünk a politikáról, mert miért is?! Attól nem lesz jobb, hogy felidegesítjük magunkat, mert mi semmit

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – *Radikalizmusok az új kutatások tükrében*

sem tehetünk!” (Pálma, Ózd) Sopronban a politikát elutasító fiatalok kevésbé frusztráltak; ők egyszerűen nem foglalkoznak vele. Inkább az identitás projektjeikre és a problémáik egyéni megoldására fókuszálnak, amely eltérően Ózdtól, itt megoldhatóknak tűnnek:

I: Gondolt már arra, hogy részt vesz bármilyen tevékenységben? Tekintettel arra, hogy meglehetősen jól tájékozottnak tűnik.

V: Nem, soha nem gondoltam rá, mert nem igazán érdekel. Tudja, más dolgom van. (András, Sopron)

Fontos megjegyezni, hogy a politikai közönyösség bizonyos értelemben egy köztes állapot: élethosszig tartó passzivitássá, aktivizmussá és radikalizmussá is fejlődhet. Ebből a szempontból a politikai közönyösség különböző okai különböző potenciálokat implikálnak. Az Ózdon tapasztalt frusztrációknak, melyeket jelenleg a politikai szféra elutasítása tart vissza, megvan a potenciáljuk arra, hogy radikalizmussá alakuljanak, míg a Sopronban tapasztalt érdektelenséget kevésbé jellemzi ez a fajta potenciál. Ez azonban nem jelent teljes biztonságot. Az érdektelenség morális közönyhöz, a „másik” szenvedésével való együttérzésre való képtelenséghez vezet. Közvetve az ilyen érzéketlenség hasonló hatással lehet a frusztrációkhoz abban az értelemben, hogy fogékonytá teszi az embereket az antidemokratikus eszmék és előítéletek iránt.

E veszély valóságosságát támasztják alá az intolerancia mintázatai. A romaellenes előítéletek egyformán jelen vannak mindkét helyszínen, ami azt jelzi, hogy a politikából való különböző típusú kiábrándulásokat egyformán az elismerés hiánya kísérheti, amely az antidemokratikus interakciók alapja (habermasi értelemben). A különbségek csak szemantikai szinten jelentkeznek. Ózdon a rasszista és antidemokratikus politikai szándékokat habozás nélkül fejezik ki⁹:

Hát, ha körülnézek a környékemen és látom ezt a túlszaporodást, azt hiszem, hogy vállalnám a kockázatot, hát nehéz ezt kimondani, de volt rá egy példa, volt egy orvos, aki sterilizálni akarta a nőket a harmadik gyerek után. Szerintem ez nem ártott volna. Ezt támogatnám (Csele, Ózd).

⁹ A közelmúltban népszerűvé váltak a radikalizálódás osztály alapú elemzései (Kalb és Halmai 2011), amelyeknek a következtetéseit alátámasztják az Ózdon és Sopronban élő fiatalok tapasztalatai közötti különbségek. Azonban a mi értelmezésünk szerint a redukcionista osztály megközelítés helyett egy összetettebb megközelítésre van szükség, amely a kommunikatív racionalizálódás patológiái és a strukturális egyenlőtlenségek mellett tükrözi az identitásépítés újonnan felmerülő bizonytalanságait, kockázatait és kihívásait.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – *Radikalizmusok az új kutatások tükrében*

Sopronban viszont gyakran jelentkezik egy idegenkedési gesztus, ami az extrém elképzelésekkel való azonosulással szembeni ambivalenciát fejezi ki¹⁰:

I: Említette, hogy nem szeretné őket a környéken. Mit gondol, hol legyenek ehelyett?

V: Nem tudom. Valahol máshol. [...] talán létre kellene hozni egy másik várost nekik.

I: Egy város kellene, ahol csak ők laknának?

V: Igen, csak ők laknának ott. Nem lennének problémák és minden jó lenne [...] De sajnos ez nem lehetséges (Andrea, Sopron).

A társadalmi és politikai problémákra adott lehetséges reakciók áttekintését követően ismételten elemezhetőek a modernitás széttartó pályáinak hatása a különböző viselkedési mintákra. Mivel Ózdon a legtöbb fiatal csalódott a főbb pártokban, a parlamenti választásoknak sem volt különösebb jelentősége a számukra. Azt, hogy a nagyobb pártok 1989 óta tapasztalhatóan feladták Ózdot, hazaárulásként élték meg és egy rendkívül bizalmatlan légkört hozott ez létre. Ebben a légkörben egyfajta frusztrált közönyösség született a tapasztalt szélsőséges egyenlőtlen ségek eredményeként, amely sok esetben radikalizmusba fordulhatott. Sopronban azonban a legtöbb fiatal adottnak veszi a demokratikus intézményeket. Ez azt jelenti, hogy megengedik maguknak a közönyösség és érdektelenség luxusát, míg egyéni ambíciókra és identitás projektekre összpontosítanak. Ennek megfelelően bírálják a képviselői demokráciát, amiért az nem elég hatékony, ami azt jelenti, hogy nem tesz megfelelő módon eleget az egyéni igényeiknek. Ez azonban nem zavarja őket annyira, hogy alternatív politikai eszközök keresésére motiválná őket, amely kifejezi a nyilvánosságban való részvételi szándék hiányát. Ehelyett elfordulnak az aktivizmustól és elégedettek maradnak a társadalmi és politikai problémák felszínes kritikájával, miközben a magánéletükbe húzódnak vissza. Azonban a közönyösségnek megvannak a maga veszélyei: mivel egyéni célokra fókuszál, fennáll a lehetőség a szolidaritás felszámolására, amely megnyitja az utat az antidemokratikus tendenciák hallgatólagos jóváhagyása felé.

A radikalizmus inkubációja Magyarországon

Miután megvizsgáltuk a társadalmi és politikai problémák felfogását és az ezekre a problémákra adott reakciókat, ismét megközelíthetjük a fő kérdést: mit mondanak

¹⁰ Miller-Idriss az elemzésében megállapította, hogy Németországban a sérült és elhallgatott nemzeti büszkeség az egyik legfontosabb tényező a fiatalok radikalizálódásában (Miller-Idriss 2009: 63). A Sopronban tapasztalt minták közel állnak ehhez a modellhez: ellentétben Ózddal, ahol a tapasztalt egyenlőtlen ségek táplálták a radikalizmust, ott a sérült büszkeség vezethet szélsőséges attitűdökhöz.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – *Radikalizmusok az új kutatások tükrében*

az Ózdon és Sopronban tapasztalt ideáltipikus mintázatok a modernizáció és politikai kultúra kapcsolatáról Magyarországon? Más szóval, milyen kordiagnózist lehet megfogalmazni e megfigyelések alapján? Úgy érveltünk az eddigiekben, hogy Ózd és Sopron a modernizáció két ellentétes konstellációját képviseli a politikai szocializáció különböző útjainak kialakítása terén. Ennek megfelelően, a magyar politikai kultúrát, mint e két ideáltipikus modell kölcsönhatásának eredményét lehet jellemezni.

Ózd példája a modernizáció olyan konstellációját jeleníti meg, melynek eredményeként egy reményvesztett politikai kultúra alakult ki abban az értelemben, hogy az elvárások személyes horizontjából hiányoznak az életképes perspektívák. Mivel a munkaerőpiacot nem tekintik igazságos és meritokratikus környezetnek, az interakciókat nem tekintik a kölcsönös tisztelet terepének, strukturális alárendeltség honosodik meg és tehetetlen vagy frusztrált habitus alakul ki (bourdieu-i értelemben). Ezek a jellemzők olyan környezetet teremtenek, ami ellentmond a modernitás és demokrácia elveinek, ami a tudáson és az emberi méltóság tiszteletben tartásán alapuló nyitott társadalom lenne. Ezért ebben a konstellációban az instrumentális és kommunikatív racionalizálódási lehetőségei egyaránt gátoltak (habermasi értelemben), a reflexivitás és az identitásépítés nehézségeinek hiányát eredményezve (giddensi értelemben). Továbbá, ezek a tényezők gyakran egészülnek ki az etnikai konfliktusok tapasztalatával vagy a nemzet ontológiai fogalmához való fordulással. Mivel a traumatikus élmények nem értelmezhetőek semmilyen összefüggő módon, vagy tanult tehetetlenséghez, vagy radikalizálódáshoz vezetnek, kifejezve a modernizáció különböző hátrányainak összeadódását.

Sopron példája a modernizáció egy olyan konstellációját képviseli, amelynek eredményeként egy közönyös politikai kultúra jön létre abban az értelemben, hogy az elvárások személyes horizontján nemcsak életképes perspektívák, hanem a szolidaritás hiánya és a politikai veszélyek iránti közönyösség is jelen vannak. Ezt a perspektívát a munkaerőpiac biztató tapasztalatai és a reflexív identitás építését lehetővé tevő osztályhabitust eredményező kölcsönhatások alapozzák meg (giddensi értelemben). Az elvárások individualizált, reflexív horizontja formálja a társadalmi és politikai problémák felfogását és a lehetséges reakciókat is. Ebben az összefüggésben a legnagyobb problémák azok, amelyek az egyéni identitásprojektek megvalósítását akadályozzák. Ezeket a problémákat az újraelosztás absztrakt diszfunkcióiként is észlelik, amelyeket rendszerszinten lehetne és kellene kezelni. Ez a diagnózis vagy a főbb pártok egyikével való azonosulást eredményezheti, vagy a politikától való elfordulást, attól függően, hogy mi tekinthető relevánsnak vagy irrelevánsnak a személyes életben. Azonban mindkét esetben van egy erős potenciál a közönyösségre azon problémák iránt a társadalmi és politikai életben, amelyek nem érintik közvetlenül az egyéni kilátásokat, például a növekvő egyenlőtlenségek és etnikai feszültségek. Mivel mindig rendelkezésre állnak hirschmanni értelemben vett „kilépési stratégiák”, ezektől a súlyos problémáktól könnyebb elhatárolódni racionalizálás útján. Ebben az értelemben nem tűnik úgy, hogy a Sopronban élő fiatalok a relatíve

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – *Radikalizmusok az új kutatások tükrében*

előnyös modernizációs kilátásai ellenére tisztában vannak a demokratizálódási potenciáljukal (habermasi értelemben). Ehelyett az egyéni identitásépítés kérdéseire koncentrálnak, miközben természetesként fogadják el a fennálló viszonyokat.

A politikai kultúra e két mintázata bizonyos módon kiegészíti egymást. Míg reménytelen helyzetben feszültségek törnek ki, amelyek tényleges – gyakran etnicizált – konfliktusokat generálnak, addig a közönyös álláspont a nyilvánosságtól való elforduláshoz vezet, mely lehetővé teszi a feszültségek eszkalációját és súlyosbodását. Ebben az értelemben a magyar társadalom egészére jellemző két ideáltípus kombinációja egy rendkívül veszélyes elegyet hoz létre, amely magában foglalja mind az antidemokratikus tendenciáknak, mind pedig annak a térnek születési lehetőségét, ahol ezek akadálytalanul tudnak fejlődni. E két mintázat kölcsönhatása – alapvetően a modernizáció elhanyagolt kihívásaiból származóan és a politikai szocializáció torzult folyamatai által közvetítve – lehetővé teszi a radikális politikai nézetek terjedését, amely veszélyt jelent a demokratikus elvekre és intézményekre egyaránt.¹¹ Ezt fejezi ki a „radikalizmus inkubációjának” tézise, amire napjaink állampolgári szocializációs modelljeként tekinthetünk.¹² Annak ellenére, hogy jelenleg az ilyen ijesztő potenciál talán Magyarországon van jelen leginkább, bármilyen hasonló konstellációban hasonló következményekkel járhat; ugyanis Ózd és Sopron nem egyedi esetek, hanem a közép-európai modernitás ideáltípusos modernizációs pályái.

A fenti elemzések a radikalizmus új formáit magyarázó elméletekkel kapcsolatban is tartogatnak néhány következtetést. Ezek egy része a kortárs radikalizmust a globalizációs folyamatokra adott reakcióként magyarázzák (Gingrichand Banks 2006, Feischmidt 2014), amely megközelítést a soproni mintázatokhoz lehet kapcsolni. Mások a radikalizálódást mint az elfojtott osztálykonfliktus kifejezését értelmezik (Kalb és Halmai 2011), amely megközelítés az ózdi mintázatokot látszik magyarázni. Míg az első megközelítés a radikalizmus mindennapi beágyazottságát próbálja megérteni, és ezzel a szélsőséges szemantikai vonzerejének fenomenológiai magyarázatát nyújtja, a második a strukturális hatások felfedésére koncentrálnak. Ebben az értelemben ezek a közelítések egymás komplementerei legalább kétféle értelemben: a hangsúlyukat illetően (praxis vs. struktúra) és a legszélesebb magyarázó szintet illetően (globalizációs hatások vs. osztályharc).

¹¹ Ez megmagyarázza, hogy szükségképpen miért egyoldalúak a kizárólag radikális kultúrákra (pl. Dechezelles 2008) vagy a radikális kultúrákat formáló interetnikus konfliktusokra fókuszáló esettanulmányok (pl. Shoshan 2008): a radikális kultúra kialakulásának és terjedésének a megértése feltételezi a nem radikálisok radikalizmusra adott reakciójának átgondolását is. Amikor a radikalizmust aktívan vitatott közeg övezi, a radikálisok politikai szocializációja teljesen másként fogalmazódik meg, (Vysotsky 2013) szemben azzal, ahol a többség közönyös, mint ahogyan ez Magyarországon megfigyelhető.

¹² Az állampolgári szocializáció modelljének fogalmát Szabó Ildikó vezette be (2009). A radikalizmus inkubációjának modellje az általa javasolt „fragmentált modell” napjainkra jellemző folytatásának tekinthető.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Radikalizmusok az új kutatások tükrében

Ahogy a jelen elemzések mutatják, az egyik vagy a másik megközelítéshez történő ragaszkodás egyaránt inadekvát következtetésekhez vezethet, mivel gyakran a különböző keretek által formált társadalmi terek közti kölcsönhatás lesz a radikalizálódás társadalmi dinamikájának kulcsa. Ha a radikalizálódás kérdését modernizációs kontextusba helyezzük, ezek a nehézségek leküzdhetővé válnak. Egy társadalom- és modernizációelméleti megközelítés (például Bourdieu, Giddens vagy Habermas elméletei) felöleli mind a fenomenológiai, mind a strukturális szintet, miközben képes értelmezni mind a globalizáció, mind az osztályharc folyamatait. Ebben az értelemben egy olyan keretet nyújthat, amely egy átfogó közelítésben szintetizálni tudja a szükségképpen egyoldalú diagnózisokat. Egy ilyen megközelítés kidolgozása különösen fontos, hiszen a globalizáció, az osztályharc, a mindennapi gyakorlatok és a strukturális kényszer mind részei a radikalizálódás komplex egyenletének.

Köszönetnyilvánítás

Az Európai Unió Hetedik Keretprogramja – kutatásra, technológiafejlesztésre és demonstrációra – támogatásban részesítette a jelen kutatást, a 266.831 számú támogatási megállapodás alapján – Memory, Youth, Political Legacy And Civic Engagement (MYPLACE).

Irodalom

- Adorno, T. W., E. Frenkel-Brunswik, D. J. Levinson and R. N. Sanford (1950): *The authoritarian personality*. New York: Norton
- Adorno, T. – M. Horkheimer [1944] (1972): *Dialectics of Enlightenment*. Translated by J. Cumming. New York: Herder and Herder
- Almond, G. A. and S. Verba (1963): *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton: Princeton University Press
- Barnes, S. H, M. Kaase, K. R. Allerback, B. Farah, F. Heunks, R. Inglehart, M. K. Jennings, H-D. Klingemann, A. Marsh and L. Rosenmayr (1979): *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies*. Beverly Hills, CA: Sage
- Bibó, I. (1991): The Misery of the Small Eastern European States. In: *Democracy, Revolution, Self-Determination*. East European Monographs. 18–86.
- Bourdieu, P. (1998): *Practical Reasons: On the Theory of Action*. Redwood City: Stanford University Press
- Buchowski, M. (2001): *Rethinking Transformation: An Anthropological Perspective on Post-socialism*. Poznan: Wydawnictwa Humaniora.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Radikalizmusok az új kutatások tükrében

- Cockburn, T. (2007): „Performing” Racism: Engaging Young Supporters of the Far Right in England. *British Journal of Sociology of Education*, 28 (5): 547–560.
- Csepeli, Gy., I. Murányi and G. Prazsák (2010): Új tekintélyelvűség a mai Magyarországon. (New Authoritarianism in Contemporary Hungary) Budapest: Aperion
- Dalton, R. (1996): Comparative Politics: Micro-Behavioral Perspectives. In: Goodin, R. and H. D. Klingemann (eds.): *The New Handbook of Political Science*. Oxford: Oxford University Press. 336–352.
- Dechezelles, S. (2008): The Cultural Basis of Youth Involvement in Italian Extreme Right-Wing Organisations. *Journal of Contemporary European Studies*, 16 (3): 363–375.
- Durkheim, E. (2008): *The Elementary Forms of Religious Life*. Oxford: Oxford University Press
- Eyal, G., I. Szelényi and E. Townsley (1998): *Making Capitalism Without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe*. London: Verso
- Feischmidt M. – Glózer R. – Ilyés Z. – Kasznár V. Katalin and Zakariás I. (2014): *Nemzet a mindennapokban – Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. (Nation in everyday life – The Popular Culture of New Nationalism) Budapest: L'Harmattan
- Ferge, Zs. (2002): Social Structure and Inequalities in Old Socialism and New Capitalism in Hungary. *Review of Sociology*, 12 (4): 9–34.
- Flyvbjerg, B. (2006): Five Misunderstandings About Case-Study Research. *Qualitative Inquiry*, 12 (2): 219–45.
- Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity
- Gingrich, A. and M. Banks (2006) (eds.): *Neo-nationalism in Europe and Beyond. Perspectives from Social Anthropology*. New York: Berghahn Books
- Grajczár, I. and A. Tóth (2011): Válság, radikalizálódás és az újjászületés ígérete: a Jobbik útja a parlamentbe. (Crisis, radicalisation and the promise of rebirth: The way of Jobbik to the Parliament)- In: Enyedi Zs., A. Szabó and R. Tardos (eds.): Új képlet. A 2010-es választások Magyarországon. Budapest: DKMKA: 57–92.
- Habermas, J. (1985): *Theory of Communicative Action*. Volume 2. Translated by T. McCarthy. Boston: Beacon Press
- Habermas, J. (1990): *Moral Consciousness and Communicative Action*. Translated by C. Lenhardt and S. W. Nicholsen. Cambridge, MA: MIT Press
- Hankiss, E. (1991): *East European Alternatives*. Oxford: Oxford University Press
- Holmes, D. R. (2000): *Integral Europe: Fast-Capitalism, Multiculturalism, Neofascism*. Princeton: Princeton University Press

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Radikalizmusok az új kutatások tükrében

- Horkheimer, M. [1937] (1976): Traditional and Critical Theory. In Connerton, P. (ed.): *Critical Sociology: Selected Readings*. Harmondsworth: Penguin
- Inglehart, R. (1977) *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Kalb, D. and G. Halmai (2011) (eds.): *Headlines of Nation, Subtexts of Class. Working-Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe*. New York: Berghahn Books
- Karácsony, G. and D. Róna (2010): A Jobbik titka: A szélsőjobb magyarországi megerősödésének lehetséges okairól. (The secret of Jobbik: On the potential reasons of the strengthening of Hungarian extreme right) *Politikatudományi Szemle* 19 (1): 31–63.
- Kiossev, A. (1995): *Post-Theory, Games, and Discursive Resistance: The Bulgarian Case*. New York: State University of New York Press
- Koczanowicz, L. (2008): *Politics of Tim.: Dynamics of Identity in Post-Communist Poland*. New York: Berghahn Books
- Meyer, G. (2003): Values, Small Life Worlds and Communitarian Orientations: Ambivalent Legacies and Democratic Potentials in Post-Communist Political Cultures. In: Pollack, D., J. Jacobs, O. Muller and G. Pickel (eds.): *Political Culture in Post-Communist Europe: Attitudes in New Democracies*. Burlington, VT: Ashgate. 169–205.
- Miller-Idriss, C. (2009): *Blood and Culture: Youth, Right-Wing Extremism, and National Belonging in Contemporary Germany*. Durham: Duke University Press
- Mrozowicki, A. (2011): *Coping with Social Change. Life Strategies of Workers in Poland's New Capitalism*. Leuven: Leuven University Press
- Ost, D. (2006): *The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Postcommunist Europe*. Ithaca: Cornell University Press
- Percheron, A. (1993): La socialisation politique. (eds.: Mayer, N. – Muxel, A.) Paris: A. Collin
- Renshon, S. A. (1975): Personality and Family Dynamics in the Political Socialization Process. *American Journal of Political Science*, 19 (1): 63–80.
- Rydgren, J. (2007): The Sociology of the Radical Right. *Annual Review of Sociology*, 33: 241–262.
- Sears, D. O. – N. A. Valentino (1997): Politics Matters: Political Events as Catalysts for Preadult Socialization. *The American Political Science Review*, 91 (1): 45–65.
- Shoshan, N. (2008): Placing the Extremes: Cityscape, Ethnic „Others” and Young Right Extremists in East Berlin. *Journal of Contemporary European Studies*, 16 (3): 377–391.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – *Radikalizmusok az új kutatások tükrében*

- Sik, D. (2010): The Transformation of Action Coordination? A Critical Interpretation of the Hungarian Transition. *Review of Sociology*, 20 (2): 17–45.
- Sik, D. (2011): Civic Socialization in Post-transition Condition. *Politics, Culture and Socialization*, 2 (3): 257–271.
- Sik, D. (2014): Critical Theory and Political Socialization. *Belvedere Meridionale* 26 (4): 56–63.
- Sik, D. (2015) Memory Transmission and Political Socialisation in Post-Socialist Hungary. In Pilkington, H. and G. Pollock (eds.): *Radical Futures? Youth, Politics and Activism in Contemporary Europe*, Sociological Review Monograph Series. Oxford: Wiley Blackwell
- Sik D. (2016): *Radicalism and indifference*. Viena: Peter Lang
- Szalai, J. (2007): *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. (Are not there two countries? – Social struggles for state (over-) redistribution in post-transition Hungary) Budapest: Osiris
- Szabó A. (2012) (ed.): *Racionálisan lázadó hallgatók – Apátia, Radikalizmus, Poszt-materializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében*. (Rationally revolting students – Apathy, radicalism and post-materialism amongst Hungarian students) Szeged: Belvedere
- Szabó I. (2009): *Nemzet és szocializáció*. Budapest: L'Harmattan
- Szele, Á. (2012): Extraordinary Situations, Extraordinary Means: The Regenerative Projects of the Hungarian Radical Right. *CEU Political Science Journal*, 7 (2): 123–144.
- Thomas, D. B. (1979): Psychodynamics, Symbolism, and Socialization: „Object Relations” Perspectives on Personality, Ideology, and Political Perception. *Political Behavior*, 1 (3): 243–268.
- Thomas, G. (2011): A Typology for the Case Study in Social Science Following a Review of Definition, Discourse, and Structure. *Qualitative Inquiry*, 17 (6): 511–521.
- Tóth, G. A. (2012) (ed.): *Constitution for a Disunited Nation. On Hungary's 2011 Fundamental Law*. Budapest: CEU Press
- Trencsényi, B. (2011): *The Politics of „National Character”: A Study in Interwar East European Thought*. Oxon: Routledge
- Verdery, K. (1996): *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton: Princeton University Press
- Vysotsky, S. (2013): The Influence of Threat on Tactical Choices of Militant Anti-Fascist Activists. *Interface: a journal for and about social movements*, 5 (2): 263–294.